

कार्यकारी सारांश

खनिकर्म क्षेत्रातील बाधित व्यक्तींसाठी दीर्घकालीन शाश्वत उपजीविका सुनिश्चित करून खनिकर्म बाधित क्षेत्रात विकासात्मक आणि कल्याणकारी प्रकल्प/कार्यक्रम राबवणे, खनिकर्माचा पर्यावरण, आरोग्य आणि कल्याणावर होणारा प्रतिकूल परिणाम कमी करणे/सौम्य करणे या उद्देशासह भारत सरकारने प्रधानमंत्री खनिज क्षेत्र कल्याण योजना (पीएमकेकेकेवाय) आरंभ केली (सप्टेंबर 2015).

प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा खनिज प्रतिष्ठान ट्रस्ट स्थापन करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने (महाराष्ट्र शासन) महाराष्ट्र जिल्हा खनिज प्रतिष्ठान (ट्रस्ट) नियम, 2016 अधिसूचित केले (सप्टेंबर 2016). खाण भाडेपट्टेधारकांकडून रॉयल्टी व्यतिरिक्त जमा केलेल्या डीएमएफटी निधी योगदानातून अंमलबजावणी यंत्रणे द्वारे प्रकल्पांची अंमलबजावणी करून डीएमएफटीने पीएमकेकेकेवाय कार्यान्वित केली.

1 सप्टेंबर 2016 ते 31 मार्च 2023 या कालावधीसाठी नियोजन, संस्थाविषयक व्यवस्था, मूल्यांकन, डीएमएफटी निधी संचयन, मागणी आणि योजनेचे आर्थिक व्यवस्थापन, अंमलबजावणी, संनियंत्रण आणि पर्यवेक्षण तपासण्यासाठी महाराष्ट्रात पीएमकेकेकेवायच्या अंमलबजावणीवर कामगिरी लेखापरीक्षण करण्यात आले.

महाराष्ट्रात पीएमकेकेकेवाय योजनेच्या अंमलबजावणीच्या प्रभावीपणाचा आढावा घेण्यासाठी लेखापरीक्षणाने खनिकर्म विभाग, भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय आणि निवडक नागपूर, चंद्रपूर, यवतमाळ, भंडारा आणि रायगड अशा पाच डीएमएफटी येथील अभिलेखे तपासले.

2016-17 ते 2022-23 या कालावधीत राज्यात एकूण ₹ 4,624.01 कोटी डीएमएफटी निधी प्राप्त झाला. निवडक पाच डीएमएफटींमध्ये, सप्टेंबर 2016 ते मार्च 2023 या कालावधीत मिळालेल्या ₹ 3,354.59 कोटीच्या डीएमएफटी योगदानापैकी, ₹ 1,616.26 कोटी आरोग्यसेवा, पाणीपुरवठा, भौतिक पायाभूत सुविधा इत्यादी क्षेत्रांमध्ये निधी वापरण्यासाठी पीएमकेकेकेवाय अंतर्गत विविध अंमलबजावणी यंत्रणेना वितरित करण्यात आले.

लेखापरीक्षेदरम्यान आढळून आलेली प्रमुख निरीक्षणे खाली दिली आहेत:

संस्थाविषयक व्यवस्था आणि योजनेचे नियोजन

डीएमएफटी नोंदणी आणि नियामक परिषदेच्या सदस्यांच्या नियुक्तीमध्ये विलंब होता. कोणत्याही निवडक डीएमएफटींनी महाराष्ट्र शासनाच्या सुधारित निकषांनुसार 10 किमी त्रिज्येतील प्रत्यक्ष बाधित क्षेत्रे ओळखली नव्हती आणि

5 किमीच्या जुन्या निकषांनुसार काम सुरू ठेवले. यामुळे खाण क्षेत्राच्या पाच ते 10 किमीच्या पलीकडे प्रत्यक्ष बाधित क्षेत्रांसाठीची कामे पूर्ण झाली नाहीत.

निवडक डीएमएफटींनी खनिकर्माशी संबंधित क्रियाकलापांमुळे बाधित व्यक्तींची यादी तयार केली नव्हती. अशी यादी नसल्यामुळे, बाधित व्यक्तींपर्यंत पोहोचणाऱ्या योजनेच्या फायद्यांचे डीएमएफटींद्वारे निरीक्षण केले जाऊ शकले नाही.

निवडक डीएमएफटींनी योजनेची कामे हाती घेण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वांमध्ये विहित केलेल्या कालमर्यादेत वार्षिक कृती आराखडे आणि वार्षिक अर्थसंकल्प तयार केले नव्हते.

डीएमएफटी निधीचे व्यवस्थापन

संचयित रॉयल्टीच्या तुलनेत डीएमएफटी निधी संचयनासाठी नियंत्रण आणि तपासणी यंत्रणा नसल्यामुळे, खाण भाडेपट्टा धारकाकडून डीएमएफटी निधीच्या योगदानाची कमी वसुली आणि वसुली न झाल्याची प्रकरणे होती.

निवडक पाच डीएमएफटींमध्ये, एकूण डीएमएफटी संचयित निधीपैकी 48 टक्के रक्कम मंजूर प्रकल्पांसाठी वितरित करण्यात आली आणि मंजूर प्रकल्पांच्या 58 टक्के प्रकल्प 2016-23 दरम्यान पूर्ण झाले. महाराष्ट्र शासनाच्या सूचना असूनही, काही डीएमएफटींनी न वापरलेला निधी मुदत ठेवींमध्ये गुंतवला नाही.

नागपूर-मुंबई सुपर कम्युनिकेशन एक्सप्रेसवेसाठी उचलण्यात आलेल्या खनिजांवर महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ लिमिटेडने आवश्यक असलेल्या ₹ 242.16 कोटींच्या डीएमएफटी निधीचे योगदान प्रदान केले नाही.

प्रमुख खनिजांसाठी रॉयल्टी, डीएमएफटी आणि इतर सांविधानिक प्राप्त्या संचयन करण्याच्या देखरेखीसाठी विकसित केलेले आयटी ॲप्लिकेशन, म्हणजेच एकात्मिकृत भाडेपट्टा व्यवस्थापन प्रणाली (आयएलएमएस) पूर्णपणे वापरली जात नव्हती.

योजनेची अंमलबजावणी

या योजनेत 60 टक्के निधी उच्च प्राधान्य क्षेत्रे जसे की पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, आरोग्य सेवा, शिक्षण, स्वच्छता, कौशल्य विकास इत्यादि वर वापरण्याचे बंधन होते. तथापि, निवडलेले डीएमएफटी योजनेच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये विहित केल्याप्रमाणे खर्च करू शकले नाही. निवडलेले डीएमएफटी नियमितपणे कामाच्या प्रगतीचे निरीक्षण करत नव्हते, त्यामुळे कामे पूर्ण होत नव्हती आणि अंमलबजावणी यंत्रणेद्वारे डीएमएफटी निधीचा वापर होत नव्हता.

2017-23 दरम्यान निवडलेल्या पाच डीएमएफटीमध्ये, मंजूर झालेल्या 12,554 कामांपैकी, 7,314 कामे पूर्ण झाली होती, 2,589 कामे प्रगतीपथावर होती, 2,277 कामे निविदा प्रक्रियेत होती आणि 374 कामे रद्द करण्यात आली होती.

अपात्र कामांवर निधी खर्च केल्याची, निधी वळवणे, निष्फळ खर्चाची आणि डीएमएफटी निधीच्या अवरूद्धतेची उदाहरणे जी डीएमएफटीद्वारे योजनेच्या अंमलबजावणीत खालीलप्रमाणे कमतरता दर्शविते:

- जिल्हाधिकारी कार्यालयाच्या परिसरात सौर पॅनेल, दूध पावडर कारखान्याचे योजनेचे आधुनिकीकरण यावर अपात्र खर्च
- आरओ वॉटर फिल्ट्रेशन युनिट्सची निष्क्रियता, प्रौढ आणि बालरोग व्हेंटिलेटरचे काम न करणे, बॅडमिंटन हॉलचे नूतनीकरण यावर निष्फळ खर्च
- अखर्चित रकमेची परतफेड, आरओ वॉटर एटीएमची स्थापना इत्यादी न झाल्यामुळे डीएमएफटी निधीची अवरूद्धता

संनियंत्रण आणि पर्यवेक्षण

राज्य स्तरीय संनियंत्रण समिति स्थापन करण्यास विलंब झाला होता. व्यवस्थापकीय समिति आणि नियामक परिषद बैठका आवश्यकतेनुसार नियमितपणे घेतल्या गेल्या नव्हत्या. वार्षिक लेखा तयार करण्यात आणि लेखापरीक्षणासाठी सनदी लेखापालची नियुक्ती करण्यात विलंब झाला होता. कोणत्याही पाच निवडक डीएमएफटीने मंजूर योजना आणि प्रकल्पांच्या संदर्भात त्रैमासिक प्रगती अहवाल तयार केले नव्हते. पुढे, राज्य विधिमंडळात वार्षिक लेखा सादर करण्यास, लेखापरीक्षित लेखे सार्वजनिक डोमेनमध्ये ठेवण्यास विलंब झाला त्यामुळे पारदर्शकतेचा अभाव निर्माण झाला.

योजनेच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेचे मूल्यनिर्धारण करण्यासाठी डीएमएफटींनी पूर्ण झालेल्या कामांचे सामाजिक लेखापरीक्षण केले नव्हते.

त्रयस्थ-पक्ष तपासणी नसल्यामुळे, अपूर्ण कामांच्या प्रगतीचे वेळोवेळी निरीक्षण केले जात नव्हते ज्यामुळे जरी डीएमएफटींनी अंमलबजावणी संस्थांना अग्रिम रक्कम दिली असली तरी, कर्करोग रुग्णालयाचे बांधकाम, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयात टेस्ला मशीन बसवण्यास विलंब झाला

लेखापरीक्षणाने शिफारस केली की शासनाने/विभागाने यावर विचार करावा:

- खनिकर्मांमुळे बाधित झालेल्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष बाधित क्षेत्रांची तसेच व्यक्तींची यादी तयार करणे आणि ठेवणे.

- एकात्मिकृत भाडेपट्टा व्यवस्थापन प्रणाली सारख्या आयटी अनुप्रयोगांद्वारे भाडेपट्टेधारकांकडून देय डीएमएफटी निधी योगदानाच्या वसुलीचे रिअल-टाइम संनियंत्रण अंमलात आणणे.
- डीएमएफटी निधीमधून निधी वळवणे, निधी अवरुद्ध करणे तसेच अपात्र आणि निष्फळ खर्च टाळण्यासाठी व्यवस्थापकीय समितिद्वारे व्यवस्थापन आणि नियामक परिषद तसेच राज्य स्तरीय संनियंत्रण समितिचे पर्यवेक्षण बळकट करणे.
- निधीच्या कार्यक्षम वापरासाठी वार्षिक कृती योजना, वार्षिक अर्थसंकल्प, त्रैमासिक प्रगती अहवाल, वार्षिक लेखा इत्यादी वेळेवर तयार करण्याचे सुनिश्चित करणे.
- योजनेच्या अंमलबजावणीच्या परिणामांचे मूल्यमापन करण्यासाठी त्रयस्थ-पक्ष तपासणी, सामाजिक लेखापरीक्षण करणे आणि वार्षिक अहवाल, लेखापरीक्षण अहवाल, केलेले काम इत्यादी सार्वजनिक डोमेनमध्ये प्रकाशित करून पारदर्शकता सुनिश्चित करणे.